

University of Groningen

Twee kwesties naar aanleiding van het vonnis tegen Mohammed B.

van Hattum, W.F.; de Jong, D.H.

Published in:
 Nederlands Juristenblad

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
 Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
 2006

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

van Hattum, W. F., & de Jong, D. H. (2006). Twee kwesties naar aanleiding van het vonnis tegen Mohammed B. *Nederlands Juristenblad*, 81(5), 246-252.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Twee kwesties naar aanleiding van het vonnis tegen Mohammed B.**

---

1. Inleiding

Mohammed B. wilde niet verschijnen toen hij moest terechtstaan voor de moord op Theo van Gogh; ook had hij zijn raadsman geïnstrueerd geen verdediging te voeren. De rechtbank was echter van oordeel dat hij wel aanwezig moest zijn en beval zijn medebrenging. Mohammed B. nam gedurende de twee zittingsdagen vrijwel niet¹ aan het proces deel. Maar hij maakte tamelijk uitvoerig gebruik van het laatste woord. De rechtbank beval ook zijn medebrenging om de uitspraak - levenslange gevangenisstraf - aan te horen. Naar aanleiding van deze gang van zaken besteden wij aandacht aan twee kwesties: de juridische grondslag van het bevel tot medebrenging teneinde de uitspraak aan te horen en de betekenis van het laatste woord van de verdachte.

2. Het bevel medebrenging

De rechter wilde de verdachte het vonnis persoonlijk overbrengen. Dat is invoelbaar. Daarmee kwijt hij zich immers van een intermenselijke en maatschappelijke plicht. Intermenselijk, omdat de verdachte niet anoniem, de rechter geen robot, en de boodschap niet gering is. Maatschappelijk, omdat strafrechtspleging een publieke zaak is en de buitenwereld mag zien dat het strafproces zijn loop heeft. De beslissing van de Amsterdamse rechtbank beschouwen wij dan ook vanuit menselijk en maatschappelijk gezichtspunt als een juiste beslissing. Een andere vraag is of die beslissing juridisch houdbaar is. Volgens De Roos en Simmelink² bestaat er voor dit bevel medebrenging geen wettelijke basis. Van Laanen³ gaat een stapje verder en zegt dat het bevel zelfs geen basis heeft in het *recht*. Hij betreft daarbij de prikkelende stelling dat het 'Hoofddregel is dat de verdachte bij de behandeling van de tegen hem gevoerde strafzaak niet ter terechtzitting aanwezig hoeft te zijn'. Op deze hoofddregel bestaat volgens hem slechts één uitzondering, namelijk de verschijningsplicht voor minderjarigen (art. 495a Sv).⁴

Een afwezigheidsrecht?

De stelling dat de verdachte het recht heeft om niet-aanwezig en dus *afwezig* te zijn, is prikkelend omdat zij een algemeen erkend strafrechtelijk beginsel - het recht op aanwezigheid - omkeert in zijn tegendeel. Dat het aanwezigheidsrecht een algemeen strafrechtelijk beginsel is, staat niet ter discussie. Al wordt het niet expliciet in de wet

---

* UD resp. hoogleraar straf(proces)recht Rijksuniversiteit Groningen.

** Dit artikel is in verkorte versie geplaatst in het *Nederlands Juristenblad* 2006, aflevering 5, p. 246-252; deze langere versie staat ook op de website van het NJB. De opmaak verschilt.

¹ Dat hij er tijdens zijn verhoor niet helemaal het zwijgen toe deed, blijkt uit het vonnis: 'Op de vraag van de oudste rechter of verdachte zich wellicht verder zal ontwikkelen en een eventueel minder radicale vorm van de Islam zal kunnen aanhangen, heeft verdachte geantwoord dat hij elke dag tot zijn Heer bidt om hem te behoeden dat hij anders zal gaan denken dan hij nu denkt'.

² Algemeen Dagblad, 26 juli 2005.

³ F. van Laanen, 'Het bevel "persoonlijk verschijnen" en de last "medebrenging" voor het aanhoren van een uitspraak in strafzaken. Naar aanleiding van Mohammed B.', *NJB* 2005, afl. 28, p. 1461-1462.

⁴ Zie over de recente wijziging van dit wetsartikel: Van Laanen, *a.w.*, p. 1461 l.k.

genoemd, het wordt afgeleid uit art. 6 EVRM (*fair trial*), dat erop ziet dat de verdachte zich adequaat kan verdedigen.⁵

Impliceert het recht op aanwezigheid ook het recht op afwezigheid? Gelet op de sleutel waarin het aanwezigheidsrecht is geplaatst, de adequate verdediging, ligt dit niet voor de hand. Afwezigheid belemmert immers juist de verdediging. Ook juridisch valt op die omkering af te dingen, omdat het recht op A nu eenmaal niet hetzelfde is als het recht op niet-A: het recht op voedsel (leven) geeft nog niet zonder meer het recht om voedsel te weigeren (de dood),⁶ het recht om te zwijgen bevat niet tevens het recht om op elk moment te spreken, het recht op rechtsbijstand impliceert nog niet het recht om een toegewezen advocaat af te wijzen.⁷ Voor een recht op afwezigheid is voorts in het EVRM of in de rechtspraak van het EHRM geen steun te vinden. Het tegendeel is waar: als een zware sanctie op het spel staat, lijkt het EHRM de verdachte zelfs weinig keuzevrijheid te laten.⁸ Bovendien onderstreept het Hof het belang van aanwezigheid niet alleen op grond van het verdedigingsbelang van de verdachte, maar ook uit oogpunt van belangen van anderen, zoals slachtoffers en getuigen. Dit *publieke* belang kan, zoals Den Hartog het uitdrukt, het aanwezigheidsrecht doen omslaan in een plicht.⁹ Vanwege de Europese rechtspraak beschouwt Knigge de Nederlandse verstekregeling dan ook als ‘problematisch’.¹⁰

Het recht op afwezigheid is dus niet aan internationale rechtsbeginselen te ontleenen. Is het recht op afwezigheid dan misschien tot uitdrukking gebracht in het Wetboek van Strafvordering, zoals Van Laanen betoogt? Bladeren wij door het wetboek dan blijkt al snel dat het uitgaat van een aanwezige verdachte. Zijn dagvaarding of oproeping, zijn ondervraging en verdediging zijn uitvoerig gereguleerd. Aanwezigheid is - ook volgens de wet - ‘het normale geval’.¹¹ Gesteld zou kunnen worden dat die aanwezigheid op vrije keuze berust; dat de wetgever aan de verdachte dezelfde positie heeft willen geven als aan een procespartij in het burgerlijk recht. Deze stelling is echter onjuist. Ook al benadrukte de wetgever dat de behandeling der zaak ter terechtzitting in hoofdzaak een accusatoire moest zijn en noemde hij het ingevoerde systeem waarbij ruimte was voor behandeling bij verstek ‘gematigd accusatoir’, dit levert geen argument op om een recht op afwezigheid aan te nemen. Met ‘gematigd accusatoir’ werd slechts aangeduid dat de verdachte niet louter voorwerp van onderzoek mocht zijn en dat hem de middelen ter beschikking moesten worden gesteld om zich te kunnen verdedigen. De aanduiding ‘gematigd accusatoir’ is overigens terminologie uit de tijd waarin het nieuwe wetboek ontstond, een plaatsbepaling ten opzichte

---

⁵ Zie r.o. 33 van Lala/Nederland, EHRM 22 september 1994, *NJ* 1994, 733, m.nt.Kn; De Groot/Nederland, EHRM 23 februari 1999, *NJ* 1999, 641 m.nt.Kn; J.D. den Hartog, ‘Afstand van doen van rechten. Algemene beschouwingen bij het onderzoek ter terechtzitting’, in: *Het wetboek van strafvordering* (red. A.L. Melai en M.S.Groenhuijsen), band 5, p. 300 e.v., suppl. 135 (juni 2003); M.J.A. Plaisier, *Het verstek in strafzaken* (diss. Tilburg), Deventer: Tjeenk Willink 1999, p. 329.

⁶ Zo overwoog het EHRM in de zaak Pretty/VK, EHRM 29 april 2002; ‘Article 2 cannot, without a distortion of language, be interpreted as conferring the diametrically opposite right, namely a right to die’. Zie ook Nevmerzhitsky/Oekraïne, EHRM 5 april 2005, r.o. 93, 94 (besproken door Den Hartog in *DD* 2005, p. 799 e.v.).

⁷ Appeals Chamber ICC inzake Milosevic, 1 november 2004 (Case no. IT-02-54-AR73.7), r.o.12.

⁸ Kremzow/Oostenrijk, EHRM 21 september 1993, r.o. 68.

⁹ J.D. den Hartog, ‘Afstand doen van rechten’, p. 248-252 e.v. (suppl. 135, juni 2003), n.a.v. Poitrimol/Frankrijk, EHRM 23 november 1993, r.o. 35.

¹⁰ G. Knigge, Strafvordering in het geding, in: *Herbezinning op (de grondslagen van) het Wetboek van Strafvordering*, (Handelingen Nederlandse Juristen-Vereniging 1994-I), Zwolle: Tjeenk Willink 1994, p. 62.

¹¹ *Kamerstukken II* 1913-1914, nr. 286, MvT p. 134.

van het vorige wetboek, waarin de beklaagde voorwerp van onderzoek was in een geheim proces. Die procedure heette inquisitoir, naar de terminologie die stamde uit de tijd dat de aloude accusatoire procedure werd vervangen door een systeem dat beter paste bij de staatkundige ontwikkeling en het bestuur van het land. In dat (ten opzichte van het vroegmiddeleeuwse) *moderne* inquisitoire systeem vervolgde de overheid in plaats van de burger en zocht de rechter actief naar de materiële waarheid in plaats van zich te laten leiden door partijen of door een godsoordeel. De wijze waarop thans strafvordering wordt bedreven kan in deze zin nog steeds als inquisitoir worden gekenschetst.¹² De aanduiding ‘gematigd accusatoir’ impliceert in elk geval niet dat de verdachte evenveel rechten zou hebben als de officier van justitie. Deze aanduiding zegt voorts bepaald niet dat de verdachte niet op de zitting hoeft te verschijnen. Blok en Besier vatten het inquisitoire uitgangspunt aldus samen: ‘Door een staatsorgaan geroepen om voor den rechter te verschijnen, kan hij, wanneer de wet hem dit recht niet uitdrukkelijk toekent, niet gezegd worden een *recht* te hebben, aan de oproeping niet te voldoen’.¹³ De terminologie waarmee de wetgever het karakter van het proces aanduidt, kan ons dus niet helpen een antwoord te vinden op de vraag of deze uitgang van een afwezigheidsrecht. Wel informatief is het om te bekijken hoe de wetgever het proces in de praktijk invulling heeft willen geven.

In de tekst van het wetboek van 1886 was de uitdrukkelijke formulering van de aanwezigheidsplicht zoals die luidde in het wetboek van 1838, komen te vervallen. Volgens Knigge was dit echter het resultaat van een ‘zekere halfslachtigheid’ in het wetgevingsproces, want eigenlijk wilde de regering vasthouden aan de oorspronkelijke aanwezigheidsplicht.¹⁴ De wettelijke regeling van 1886 nu gaf de verdachte ‘de vrijheid om tijdens het onderzoek afwezig te blijven’, aldus Simons.¹⁵ Onder de nieuwe wetgeving echter - Simons behandelt de wet van 1921 - geldt ‘als regel’ dat de verdachte in persoon tegenwoordig *moet* zijn.¹⁶ De invoering van het bevel medebrenging ziet Simons, evenals overigens de wetgever,¹⁷ als een *verscherping* van de positie van de verdachte ten opzichte van het oude wetboek. Daarin kon alleen de rechter-commissaris tijdens het vooronderzoek een dergelijk bevel geven. De memorie van toelichting verklaart de wijziging als volgt: ‘Verdachte’s recht om zich op de wijze, die hem het meest geschikt voorkomt, tegen de tegen hem uitgebrachte beschuldiging te verdedigen en dus ook om desverkiezende die verdediging in het geheel niet of niet in persoon te voeren, moet dan wijken voor het hoogere belang, gelegen in een behoorlijk onderzoek der zaak’. Dat ‘hoogere’ belang wordt gevormd door het belang van een juiste rechtsvinding, het belang van de verdachte en het belang van

¹² Vgl. C.H. Brants en L.van Lent, Het beginsel van externe openbaarheid. Algemene beschouwingen bij het onderzoek ter terechtzitting, in: *Het wetboek van Strafvordering* (red. A.L. Melai en M.S. Groenhuijsen), band 5, p. 169, suppl. 126 (dec. 2001).

¹³ A.J.Blok en L.Ch. Besier, *Het Nederlandsche strafproces, tweede deel*, Haarlem: Tjeenk Willink 1925, p. 31.

¹⁴ G. Knigge, Van afwezend gebleven beklaagden, in: *Groninger Opmerkingen en Mededelingen IX*, Groningen: Stichting Het Groningsch Rechtshistorisch Fonds 1992, p. 96: ‘De plicht tot verschijnen lijkt door de regering nog steeds als vanzelfsprekend te worden voorondersteld. Het resultaat van de gedachtenwisseling is echter geweest, dat niet langer met zoveel woorden was bepaald, dat de verdachte aanwezig diende te zijn. Dat maakte de weg vrij voor een andere interpretatie: de verdachte moest in persoon verschijnen *als hij zich wenste te verdedigen* (...)’.

¹⁵ D.Simons, *Beknpte handleiding tot het wetboek van strafvordering*, Haarlem: Bohn 1925, p. 29.

¹⁶ Simons *a.w.*, p. 206.

¹⁷ *Kamerstukken II* 1913-1914, nr. 286, MvT, p. 136 e.v. bij art. 271 (later 272), ‘De bevoegdheid, den rechter thans alleen tijdens het vooronderzoek toekomende ... om den verdachte desnoods tegen zijn zin voor zich te doen verschijnen, is in het Ontwerp tot de terechtzitting uitgebreid.’

het voorkomen van onnodige vertraging en extra werk.¹⁸ In 1921 werden dus de banden weer aangehaald die in het voorgaande wetgevingsproces onbedoeld losser waren geworden.¹⁹

Het verstek

Hoe zit het dan met het verstek?²⁰ De wetgever had immers in 1921 de bestaande verstekprocedure gehandhaafd. Bovendien sprak de memorie van toelichting in dezelfde alinea over ‘de bevoegdheid van de verdachte om niet te verschijnen’ in termen als een ‘regel’.²¹ Dit lijkt op gespannen voet te staan met de hiervoor beschreven aanwezigheidsplicht. Welnu, de drie motieven van de wetgever voor de aanvaarding van een behandeling van de zaak bij verstek heffen die spanning op. Verstekbehandeling diende om te voorkomen dat het proces de strekking kreeg dat de verdachte bewijs tegen zich zelf leverde, dat de voortgang van het proces werd belemmerd en, in de derde plaats, dat terechtstaan zwaarder werd dan de straf zelf.²² Het zijn dus geen gronden die in verband kunnen worden gebracht met een op vrije keuze gebaseerd recht op afwezigheid.

De wetgever verwachtte dan ook dat de rechter van zijn bevoegdheid om de verdachte op de zitting te laten brengen ruim gebruik zou maken: ‘Verwacht mag worden dat de rechter, op eene contradictoire behandeling prijs stellende, inzonderheid bij meer ernstige delicten eene persoonlijke verschijning van den verdachte zal gelasten’.²³ Bezien we de verstekregeling van 1921 in het licht van deze argumenten en deze door de wetgever uitgesproken verwachting, dan moet het verstek als een uitzondering op de regel van aanwezigheid worden beschouwd. Doen wij dat, dan is de bepaling in het huidige art. 278 lid 2 Sv, dat de rechter de persoonlijke verschijning en daarbij bovendien de medebrenging van de verdachte kan bevelen, niet een uitzondering op een strafvorderlijk beginsel, zoals Van Laanen betoogt, maar een bevestiging daarvan, namelijk van het beginsel dat de verdachte aanwezig is. Ook artikel 363 Sv, over de uitspraak, is zo geredigeerd dat aanwezigheid het uitgangspunt en afwezigheid de uitzondering is. Aan dit alles doet niet af dat een behandeling bij verstek - anders dan de ontwerpers van het wetboek destijds verwachtten - regelmatig voorkomt.

De verplichte verschijning

Anders dan in de ons omringende landen²⁴ is aanwezigheid geen door de wet gesancioneerde plicht. Zoals we zojuist zagen, kende het wetboek van 1838 die wel, maar is deze in 1886 vervallen. In 1926 kwam daarvoor - om met Leijten te spreken - ‘een soort subsidiaire verschijningsplicht’ in de plaats.²⁵ In de gevallen dat de rechter dat noodzakelijk acht, kan hij de verschijning van de verdachte bevelen. Om de verplichting af te dwingen kan de verdachte worden ‘medegebracht’. Niet voldoen aan het bevel levert het misdrijf ‘wederspanningheid’ (art. 184 Sr.) op. Artikel 260 lid 4 Sv.

¹⁸ *Kamerstukken II* 1913-1914 nr. 286, MvT p. 137. Vgl. J.M. van Bemmelen, *Strafvordering. Leerboek van het Nederlandse strafprocesrecht*, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1957, p. 294.

¹⁹ Anders dan Plaisier, *a.w.* p. 48, menen wij dan ook dat hier wel degelijk iets substantieels veranderde ten opzichte van het wetboek van 1886.

²⁰ Over de wetshistorie van het verstek zie G. Knigge, Van afwezend gebleven beklaagden.

²¹ *Kamerstukken II* 1913-1914 nr. 286, MvT, p. 133, aangehaald door Plaisier, *a.w.*, p. 47, 48.

²² *Kamerstukken II* 1913-1914 nr. 286, MvT p. 133, 134; Zie ook Plaisier, *a.w.*, p. 48, die een andere paginaverwijzing hanteert.

²³ *Kamerstukken II* 1913-1914, nr. 286, MvT p. 135, bij art. 270 (later 271).

²⁴ Hierover Plaisier, *a.w.* hoofdstuk 5.

²⁵ A-G Leijten, conclusie voor HR 14 januari 1992, *NJ* 1992, 360.

bepaalt bovendien dat de verdachte er bij dagvaarding opmerkzaam op wordt gemaakt dat zijn medebrenging kan worden gelast. Hem wordt daarmee te kennen gegeven dat hij echt wordt verwacht. Anders dan wel wordt gedacht, is de dagvaarding dus meer dan 'een vrijblijvende uitnodiging'.²⁶ Uit de recente aanvulling van artikel 258 lid 6 Sv, waardoor het mogelijk is gemaakt dat de voorzitter van de rechtbank al bij het bepalen van de dag van de terechtzitting het bevel medebrenging gelast, kan bovendien worden geconcludeerd dat de wetgever de toepassingsmogelijkheden van het bevel medebrenging niet inperkt maar juist uitbreidt.²⁷ Geconcludeerd kan worden dat er behalve op basis van de rechtspraak van het EHRM ook op basis van het wetboek van strafvordering een plicht bestaat om te verschijnen, maar tevens, dat wegblijven zonder een gegeven bevel niet strafbaar is.

Aanwezigheid bij de einduitspraak

Het bovenstaande had betrekking op de aanwezigheid van de verdachte bij het onderzoek ter terechtzitting, niet op diens aanwezigheid bij de einduitspraak. De grond voor aanwezigheid bij de einduitspraak is een andere dan die voor aanwezigheid bij het onderzoek, het onderzoek is dan immers gesloten en de verdachte mag niets meer zeggen. Ook verandert zijn aanwezigheid niets aan de loop van de procedure. Er kunnen echter - zoals hiervoor geschetst - nog andere belangen spelen die de aanwezigheid van de verdachte vereisen. De verplichting om aanwezig te zijn kan dan worden geschaard onder de noemer van een maatschappelijke of publieke plicht, een plicht zowel uit het oogpunt van de belangen van getuigen als slachtoffers als uit het oogpunt van de zichtbaarheid van de rechtsgang. Wij roepen hier de opvatting van de onderzoeksgroep Strafvordering 2001 in herinnering: 'Aan het strafproces komt (...) een maatschappelijke betekenis toe die zijn dienende, van het materiële recht afgeleide functie in zekere zin overstijgt. In het strafproces wordt de overheidsreactie op een vermoedelijk gepleegd strafbaar feit zichtbaar. Doel van het strafprocesrecht is te bevorderen dat die reactie in alle opzichten adequaat is.'²⁸ Vanuit deze opvatting van het strafprocesrecht, zoals wij die begrijpen, paste het om Mohammed B. naar de uitspraak te laten komen. De aanwezigheid van Mohammed B. maakte de overheidsreactie op 'adequate' wijze zichtbaar. Daarom was het zijn plicht daar aanwezig te zijn.

Echter, deze publieke plicht is in elk geval op dit moment niet afdwingbaar. De regeling van het bevel persoonlijke verschijning in de artikelen 278 lid 2 en 258 lid 6 Sv ziet hier niet op.²⁹ Geopperd zou nog kunnen worden dat indien de verdachte zich in voorlopige hechtenis bevindt het bevel voorlopige hechtenis de grondslag voor deze verplichting biedt. Wat is het gevankelijk voorgeleiden voor de rechter immers meer dan vrijheidsbeneming en overbrenging naar een bepaalde plaats? Dat gebeurt in

²⁶ Vgl. de opmerking van het Kamerlid A. Wolfsen, *Handelingen II*, 29.849 (OM-afdoening), nr. 17, (Verslag van een wetgevingsoverleg, vastgesteld 21 april 2005), p. 10.

²⁷ *Kamerstukken II* 29254, nr. 3 (MvT), p. 7.

²⁸ M.S. Groenhuijsen en G. Knigge (red.), *Het onderzoek ter zitting. Eerste interimrapport onderzoeksproject Strafvordering 2001*, Groningen: 1999, p. 16; *Dwangmiddelen en rechtsmiddelen. Derde interimrapport onderzoeksproject Strafvordering 2001*, Deventer: Gouda Quint 2001, p. 12.

²⁹ Voor een bredere toepasselijkheid van deze wetsartikelen zou het terminologische argument kunnen worden aangevoerd dat het tweede lid van art. 278 Sv spreekt over de 'behandeling' van de zaak. Titel VI van het Tweede boek luidt: 'Behandeling van de zaak door de rechtbank'; daaronder valt niet alleen het 'onderzoek op de terechtzitting' (Eerste afdeling), maar ook de 'uitspraak' (Vierde afdeling). Dit argument kan ons echter niet overtuigen. De regeling van het bevel tot medebrenging van de verdachte of van een getuige in de artikelen 258 lid 6, 278 lid 2 en 287 lid 3 onder b Sv ziet onmiskenbaar op het onderzoek ter zitting en niet op de uitspraak. Zo wordt bijvoorbeeld ook in art. 319 lid 3 Sv over de nadere 'behandeling' gesproken, waarbij evident is dat daarmee bedoeld wordt op het onderzoek ter zitting en niet tevens op de uitspraak.

het kader van het ‘lichten’ van gedetineerden voor een verhoor door de politie of voor een voorgeleiding voor de RC ook. Het verschil is echter dat in redelijkheid niet gezegd kan worden dat het bijwonen van de einduitspraak een onderzoeksbelang dient terwijl dat bij het lichten wel het geval is. De voorlopige hechtenis zou worden gebruikt voor een ander doel dan waarvoor het bevel is gegeven. Naar het oordeel van de Minister en naar vaste doctrine en rechtspraak zou dat onrechtmatig zijn.³⁰ Ook de voorlopige hechtenis draagt de beslissing dus niet. Met De Roos, Simmelink en Van Laanen kunnen wij het dus eens zijn dat de wet geen juridische grondslag biedt voor het bevel medebrenging teneinde de uitspraak aan te horen.

Conclusie

De eindconclusie moet zijn dat voor de medebrenging van de gedetineerde verdachte bij de einduitspraak geen steun is te vinden in de wet. Zoals uit het bovenstaande mag blijken zijn wij van mening dat zij wel steun vindt in het *recht*. Er bestaan goede gronden om de aanwezigheid van de verdachte op de zitting te verzekeren, namelijk ten gunste van een strafrechtstoepassing met een menselijk c.q. maatschappelijk gezicht, in het belang van openbaarheid en in het - meer overkoepelende - publieke belang. Dit geldt te meer in zaken van groot gewicht, zaken die een belangrijke maatschappelijke *impact* hebben of waarin zeer zware straffen worden opgelegd. Mogelijk kan de wetgever hierin voorzien, bijvoorbeeld door uitbreiding van de gronden voor voorlopige hechtenis.³¹ Het lijkt ons echter geen goed plan om een verschijningsplicht in te voeren die kan worden afdwongen zonder dat daarvoor een expliciete beslissing van de strafrechter nodig is, zoals onlangs door kamerlid Wolfsen werd bepleit.³² Dat is niet efficiënt. Maar niet alleen de *efficiency* speelt hier een rol, ook de belangen van de verdachte zouden te zeer met voeten worden getreden. Het gaat immers niet aan om in willekeurig welke zaak de verdachte van zijn vrijheid te beroven om diens aanwezigheid tijdens het onderzoek ter terechtzitting te verzekeren laat staan om hem enkel en alleen het vonnis voor te lezen. Daarom zal de rechter in elk geval afzonderlijk moeten beslissen of medebrenging noodzakelijk is. Beperken wij ons tot de einduitspraak dan komen wat ons betreft alleen de ernstiger zaken, die waarin voorlopige hechtenis wordt toegepast en waarin de verdachte dus toch al van zijn vrijheid is beroofd, in aanmerking voor een dergelijk bevel medebrenging.

3. Het laatste woord van de verdachte

Aan het bovenbenoemde doel van het strafprocesrecht: bevorderen dat de strafrechtelijke overheidsreactie in alle opzichten adequaat is, wordt in de rechtspraktijk soms in *aanvulling* op wetgeving en jurisprudentie inhoud gegeven. Aldus kan de maatschappij, het slachtoffer óf de verdachte zelf zoveel mogelijk het volle pond krijgen.

---

³⁰ *Kamerstukken II* 1913/14, nr. 286, MvT p. 136, bij art. 270; Blok en Besier, *a.w.*, p. 31; W.Wedzinga, commentaar bij art. 67a Sv. in: Cleiren & Nijboer 2003 (*T&C Sv*), spreekt van ‘een limitatieve opsomming’ van de gronden voor voorlopige hechtenis.

³¹ Aansluiting zou kunnen worden gezocht bij het voorstel van de onderzoeksgroep Strafvordering 2001, om de gronden voor voorlopige hechtenis uit te breiden met het verzekeren van de aanwezigheid van de verdachte ter terechtzitting. Aan dit voorstel liggen redenen van *efficiency* ten grondslag. Het door ons gesignaleerde *publieke* belang zou in dat geval apart moeten worden verwoord. Zie: *Tweede interimrapport onderzoeksproject Strafvordering 2001*, p. 645.

³² *Handelingen II*, 29.849 (OM-afdoening), nr.17, Verslag van een wetgevingsoverleg, vastgesteld 21 april 2005, p. 9-11 en 36, 37. Zijn pleidooi heeft overigens - zo begrijpen wij - alleen betrekking op de aanwezigheid van de verdachte bij het onderzoek ter terechtzitting.

Zo pleegt de rechter bijvoorbeeld in strafzaken die tot maatschappelijke beroering hebben geleid ambtshalve de straftoemeting uitvoerig te beargumenteren, hoewel wet en jurisprudentie in zulke zaken op zichzelf geen extra motiveringseisen stellen. Ook geeft de rechtspraak soms aan een wetsvoorschrift een extra, buiten de eigenlijke rechtsgeschiedenis van die bepaling tredende betekenis. Het laatste woord van de verdachte kan dit illustreren; hieraan wordt in de rechtspraak een ruimere betekenis toegekend dan alleen uit de rechtsgeschiedenis van het vierde lid van art. 311 Sv kan worden afgeleid. Wij lichten dit toe.

Het laatste woord in enge en ruime zin

Het laatste woord is door de wetgever in de sleutel van de verdediging gezet. Het biedt de verdachte gelegenheid tot het laatst toe te reageren op de stellingen van het OM.³³ Deze tot het Romeinse recht terugvoerende grondslag van het laatste woord is kort uit de doeken gedaan door Remmelink.³⁴ Het verdedigingsperspectief kunnen wij in het wetboek van 1838 en het herziene wetboek van 1886 herkennen aan het voorschrift dat het laatste woord ook aan de raadsman toekomt.³⁵ Het thans geldende art. 311 lid 4 Sv noemt alleen de verdachte, maar dat zal te maken hebben met de systematiek van het huidige wetboek zoals neergelegd in art. 331 lid 1 Sv ('Elke bevoegdheid van de verdachte (...) komt ook toe aan de raadsman (...)'), die tot hetzelfde resultaat leidt. Om ons heen kijkend zien wij dat bijvoorbeeld de Duitse verwante wetsbepaling uitdrukkelijk het verdedigingsperspectief benoemt.³⁶ Ook de Hoge Raad plaatst het vierde lid van art. 311 Sv in dit perspectief wanneer hij overweegt dat deze bepaling waarborgt 'dat geen onderdeel van het onderzoek hetwelk ten bezware van de verdachte zou kunnen strekken door deze onweersproken behoeft te blijven'.³⁷

De sleutel van de verdediging, waarin wet en jurisprudentie het laatste woord plaatsen, is een zuiver processueel, juridisch perspectief. Hier kan gesproken worden van het recht op het laatste woord in *enge* zin. De rechtspraak echter verleent aan dit voorschrift een ruimere betekenis. De verdachte kan zijn laatste woord in een bredere context plaatsen, waarbij hij meer of iets anders doet dan reageren op het door het OM gestelde. Hier kan het laatste woord buiten de grenzen van het zuiver processuele kader van de zitting treden, of wellicht in de beleving van de verdachte daarboven uitstijgen. De verdachte kan dingen naar voren brengen die – in ieder geval in zijn perceptie – geen relatie hebben met de vragen die de rechter in het vonnis moet beantwoorden. Remmelink schrijft dat hier ten aanzien van de verdachte 'behalve aan puur defensieve/processuele (...), aan menselijke, psychologische waarden [is] gedacht. (...) Deze krijgt immers aldus de kans om, voordat het vonnis wordt geveld, nog op een hoogst persoonlijke wijze zonder dat de Officier, andermaal het woord verkrijgend, blijkbaar het effect weer mag bederven, zijn standpunt kenbaar te maken. (...) Kortom, een stukje menselijke betrokkenheid, in een puur juridisch proces, zoals het civiele, nauwelijks denkbaar, heeft de wetgever aldus in het systeem ingebouwd'.³⁸ Dat hier ruimte wordt erkend voor uitingen van de verdachte die buiten het

³³ Vgl. Blok en Besier, *a.w.*, tweede deel, p. 83/84.

³⁴ J. Remmelink, 'Het laatste woord van de verdachte', in: *Strafrecht in balans* (Geurts-bundel), Arnhem: Gouda Quint 1983, p. 211-213 ('Geschiedenis').

³⁵ Zie art. 203 lid 3 Wetboek van Strafvordering 1838 en art. 189 lid 3 Wetboek van Strafvordering 1886.

³⁶ Zie § 258 StPO.

³⁷ HR 6 januari 1950, *NJ* 1950, 317.

³⁸ Remmelink, *a.w.*, p. 213/214. De auteur schrijft overigens veronderstellenderwijs deze benadering aan de wetgever zelf toe. Die veronderstelling proeven wij ook bij Th.W. van Veen, wanneer deze in zijn noot onder HR 17 november 1981, *NJ* 1982, 104 erop wijst dat, anders dan in het tweede lid van

zuiver processuele kader treden,³⁹ kan ook daaruit blijken dat rechters en officieren zelden gebruik maken van de wettelijke mogelijkheid⁴⁰ om nog weer te reageren op het ‘laatste’ woord van de verdachte.⁴¹ Hier kan gesproken worden van het recht op het laatste woord in *ruime* zin.

Belastende verklaringen op de valreep

Het kan gebeuren dat de verdachte in zijn laatste woord voor het eerst, of duidelijker dan in eerdere verklaringen, feiten of omstandigheden vermeldt het bewijs of de straf-toemeting betreffend die voor hem belastend zijn. Zo komt het voor dat een verdachte na steeds te hebben ontkend in zijn laatste woord alsnog de feiten toegeeft. Dit zou ook kunnen gebeuren in een zaak waarin het overige bewijs flinterdun is of minder dan dat. Gemakkelijker denkbaar is dat de rechter of de officier door het laatste woord van de verdachte gesterkt wordt in zijn oordeel dat niet met een milde straf kan worden volstaan. Pas bij het laatste woord blijkt bijvoorbeeld helder dat de dader absoluut geen spijt heeft, of de overtuigingsdader zegt dan voor het eerst in alle duidelijkheid dat hij het de volgende keer weer zal doen. De rechter kan deze uitingen tegen de verdachte gebruiken. Betreffende het bewijs vallen ze onder de in art. 341 lid 1 Sv gegeven wettelijke definitie van de ‘verklaring van de verdachte’;⁴² betreffende de straf-toemeting is een en ander ter zitting ‘gebleken’. Dat het laatste woord nadelig voor de verdachte kan uitpakken, blijkt ook uit het vijfde lid van art. 311 Sv: de rechter kan na het laatste woord aan de verdachte, getuigen en deskundigen nieuwe vragen (laten) stellen of stukken voorlezen en de officier kan opnieuw het woord voeren. (De ver-

---

art. 311 Sv, in het vierde lid niet ‘antwoorden’, maar ‘spreken’ staat. Met R Emmelink, *a.w.*, p. 214, menen wij echter dat dit op zichzelf weinig zegt, omdat de wetgever in het vierde lid moeilijk opnieuw de term ‘antwoorden’ kon invoegen. Vgl. G.J.M. Corstens, *Het Nederlands strafprocesrecht*, vijfde druk, 2005, p. 597; P.H.P.H.M.C. van Kempen in: *Het wetboek van strafvordering* (red. A.L. Melai en M.S. Groenhuijsen), aant. 7.3 op art. 311, suppl. 140 (februari 2004).

³⁹ Zie voor een lijstje met dingen die in het laatste woord zoal naar voren worden gebracht: Bert Snel, *Kijken in de rechtszaal: een observatieonderzoek naar buitenjuridische factoren die ter zitting het vonnis van de politierechter beïnvloeden*, Alphen aan den Rijn: Samsom 1977, p. 71.

⁴⁰ Zie het vijfde lid van art. 311 Sv. In zo’n geval moet daarna aan de verdachte opnieuw de gelegenheid worden gegeven om het (aller)laatst te spreken (zie de woorden ‘op de hiervoor vermelde voet’ in de slotzin van het vijfde lid).

⁴¹ Dit zal wellicht soms ook ermee te maken hebben dat de officier zich niet wil laten meevoeren in gedachteswisselingen die buiten het zuiver processuele kader treden. Illustratief is wat J.J. Abspoel, *Studenten, moordenaars en ander volk*, Ede: L.J. Veen 1979, p. 116, in dit verband schrijft over de berechting in 1969 van de bezetters van het Maagdenhuis: ‘Wanneer de studenten het laatste woord kregen, lieten zij dit soms uitdijen tot een oratie van een uur. Wij (de officieren, *schr.*) weigerden daarop te antwoorden en motiveerden dit door te zeggen dat met het laatste woord van de verdachte de zaak was afgelopen. De officier mocht derhalve niet meer aan het woord komen. Een aanvechtbaar antwoord, want een repliek was natuurlijk wel mogelijk geweest, als daarna de verdachte maar weer aan bod gekomen was’. In het slot van dit citaat gaat Abspoel onzes inziens iets te gemakkelijk om met het vijfde lid van art. 311 Sv. Het is immers de rechter die bepaalt of er toch nog een vervolg komt op het laatste woord. De terughoudende opstelling van de officieren in de Maagdenhuisprocessen kwam overigens blijkens Abspoels verslag ook voort uit de afspraak die het OM met de raadslieden (maar niet met de verdachten zelf!) had gemaakt om het kort te houden teneinde de met de berechting van het grote aantal bezetters gemoeide tijd in de hand te houden.

⁴² A. Krikke verdedigde daarentegen in *DD* 1975, p. 431 de opvatting dat alleen het verhoor zou zijn bedoeld om de rechter de nodige bewijsmiddelen te verschaffen; het laatste woord valt daarbuiten. Hiertegen neemt J.M. Reijntjes, *Strafrechtelijk bewijs in wet en praktijk*, Arnhem: Gouda Quint 1980, op p. 163 overtuigend stelling. Recent beweert ook Van Kempen, *a.w.*, aant. 7.5 op art. 311, dat hetgeen de verdachte in zijn laatste woord aanvoert niet als bewijs kan worden gebruikt. Dit onderbouwt hij niet, afgezien van een verwijzing naar de stellingname van Reijntjes, waarin hij ongelukkigerwijs het door deze auteur bestreden standpunt voor diens eigen opvatting aanziet.

dachte heeft daarna weer het (aller)laatste woord.)⁴³ Logische consequentie van deze regeling is dat de officier, wanneer hij naar aanleiding van het ‘laatste’ woord van de verdachte opnieuw het woord voert, zijn eis zal kunnen aanpassen. Wanneer de wet hem de mogelijkheid geeft om naar aanleiding van het ‘laatste’ woord een gewijzigde opvatting te verwoorden, moet hij zijn vordering dienovereenkomstig kunnen aanpassen.⁴⁴

Paradoxe trekken

Hier wordt zichtbaar dat het recht op het laatste woord, in ruime zin opgevat, paradoxale trekken kent.⁴⁵ Het laatste woord kan verraderlijk blijken: de verdachte wordt welwillend alle ruimte gegeven nog te zeggen wat hem van het hart moet, maar dat wordt vervolgens ‘tegen hem’ gebruikt. Dit komt scherp tot uitdrukking in een zaak zoals tegen Mohammed B. De verdachte neemt uit principe niet actief deel aan het proces, maar maakt wel gebruik van één wettelijk onderdeel ervan, het laatste woord, omdat dat in ruime zin opgevatte onderdeel hem de mogelijkheid geeft dingen te zeggen die in zijn beleving boven het wettelijke, juridische kader uitstijgen. De juridisch relevante informatie wordt echter door de rechter binnen het wettelijke kader benut.

Zoals gezegd staat de rechtspraktijk zeer terughoudend tegenover de wettelijke mogelijkheid om nog weer te reageren op het laatste woord van de verdachte. Het komt ons voor dat dientengevolge in gevallen waarin de verdachte in zijn laatste woord nieuwe hemzelf belastende feiten en omstandigheden vermeldt, de rechter en de officier voor een lastige keuze kunnen worden gesteld. Zij zullen vinden dat die feiten en omstandigheden in het vonnis zullen moeten meewegen, maar willen liever niet ‘het effect bederven’ van wat de verdachte wellicht bewust voor het laatst heeft bewaard. Naar onze inschatting van de rechtspraktijk zal ook in deze gevallen doorgaans onmiddellijk na dit laatste woord het onderzoek worden gesloten, terwijl mogelijk vervolgens in het vonnis belastende feiten en omstandigheden worden opgevoerd waarover noch de officier noch de raadsman zich heeft kunnen uitlaten. Dan kan achteraf de vraag rijzen of het wel zo *fair* is geweest tegenover de verdediging dat helemaal niet verder is gesproken over dit in het vonnis gebruikte belastende materiaal.

Het laatste woord van Mohammed B.

Hoe ging de rechtbank Amsterdam om met het laatste woord van Mohammed B.? Deze legde, zoals wij al opmerkten, in de eerste fase van het onderzoek ter zitting geen verklaring af en voerde in de tweede fase de strijd met het OM niet, maar ging wel (voor het eerst) spreken op het moment dat hij het laatste woord kreeg en gaf toen onder meer hemzelf belastende informatie over zijn beweegredenen.⁴⁶ De president sloot onmiddellijk daarna het onderzoek. In haar vonnis baseerde de rechtbank zich zowel in de bewijsoverwegingen alsook in de strafmotivering mede op wat de ver-

---

⁴³ Zie noot 40.

⁴⁴ In vergelijkbare zin Van Kempen, *a.w.*, aant. 8 op art. 311.

⁴⁵ Met deze kwalificatie geven wij een karaktertrek aan van de ruime opvatting die de rechtspraktijk aan het laatste woord verbindt. Daarmee spreken wij geenszins een negatief oordeel uit. Integendeel: eerder stelden wij dat deze ruime opvatting aan het doel van het strafprocesrecht te bevorderen dat de strafrechtelijke overheidsreactie in alle opzichten adequaat is, nader inhoud geeft.

⁴⁶ Deze zaak is wat dit betreft niet te vergelijken met de in noot 41 genoemde berechting in 1969 van de bezetters van het Maagdenhuis. Zij lieten zich wel verdedigen door hun raadslieden – op de requisitoiren volgden pleidooien, replieken en duplieken – waarna zij zelf zeer uitvoerig het laatste woord namen.

dachte in zijn laatste woord had gezegd.⁴⁷ Had de rechtbank op adequatere wijze kunnen omgaan met het laatste woord van Mohammed B.? Is er, wanneer een verdachte zich zo opstelt, niet veel voor te zeggen gebruik te maken van de wettelijke mogelijkheid het onderzoek voort te zetten en de officier gelegenheid te geven te reageren op de gedane uitlatingen en eventueel ook, wanneer hij daar aanleiding toe zou zien, zijn eis aan te passen (waarna de verdachte de gelegenheid moet krijgen als allerlaatste te spreken)? Wat de verdachte in zo'n geval uiteindelijk naar voren brengt is toch eigenlijk zijn verklaring ter terechtzitting verpakt in het laatste woord? Zo gezien was het niet vanzelfsprekend dat onmiddellijk na het laatste woord van Mohammed B. het onderzoek werd gesloten. Weliswaar had de officier in deze zaak al de zwaarste straf geëist, maar die eis had hij misschien nog nader kunnen onderbouwen naar aanleiding van wat in het laatste woord naar voren kwam. De rechter had de officier hiertoe kunnen uitlokken.⁴⁸

4. Slot

Aan de hand van twee kwesties rond Mohammed B. hebben wij willen laten zien dat een enge interpretatie van het strafprocesrecht - bijvoorbeeld een opvatting die voornamelijk uitgaat van het verdedigingsbelang - tekort kan doen aan het doel van het strafproces. In dat proces is ook plaats voor het niet strikt juridische, zoals de menselijke kant van de communicatie. Dat geldt zowel voor de rechter, bijvoorbeeld als deze het vonnis aan de verdachte persoonlijk wil overbrengen, als voor de verdachte, bijvoorbeeld als hij meer wil zeggen in zijn laatste woord dan strikt voor zijn verdediging is geboden, als voor het publiek, bijvoorbeeld wanneer dit wil kunnen zien dat de verdachte ook werkelijk terecht staat. Een illustratie van deze opvatting is overigens ook al te vinden in de recente regeling van het spreekrecht voor het slachtoffer.

De grens aan deze ruimere interpretatie van het strafproces zal echter worden bereikt als van een *fair* proces niet meer gesproken zou kunnen worden. Bij een al te gemakkelijk gebruik van het laatste woord ten laste van de verdachte, hetzij voor de bewijsvoering dan wel voor de strafmaat, kan de rechter tegen die grens aan lopen of haar overschrijden. De verplichte komst naar de einduitspraak als de verdachte op vrije voeten is, overschrijdt die grens ook. Binnen deze grenzen liggen er echter nog mogelijkheden voor een adequatere procesgang, zoals wij hiervoor hebben laten zien.

---

⁴⁷ Zo wordt de opgelegde levenslange gevangenisstraf in het vonnis mede gebaseerd op de door Mohammed B. in zijn laatste woord uitgesproken zin: 'En ik kan u verzekeren, mocht ik vrijkomen, dat ik precies hetzelfde zal doen ... precies hetzelfde.' (NOS Journaal Dossiers, audioweergave van het laatste woord van Mohammed B.).

⁴⁸ In dit verband bepleiten wij een niet al te letterlijke lezing van het vijfde lid van art. 311 Sv. Wij achten het niet noodzakelijk dat eerst nieuwe vragen aan de verdachte worden gesteld (of nieuwe vragen aan getuigen of deskundigen worden gesteld of stukken worden voorgelezen) voordat de officier opnieuw het woord kan krijgen. Deze ruime interpretatie van het vijfde lid staat in verband met onze eerderevermelde opvatting dat het laatste woord zelf ook bewijs kan opleveren.